

MÉGISCSAK ZENTAI!

Adalékok a Farkas Julcsa, azaz A cséplőgépbe esett lány népballada néhány kérdéséhez

BURÁNY BÉLA

A cséplőgépbe esett lányról, Farkas Julcsáról szóló népballadánk egyike a legerjedtebb népballadáinknak nemcsak a Dél-Alföldön, hanem az egész magyar nyelvterületen is. Ha a lejegyzett, kiadott, azaz írásbeli változatokat tekintjük, vannak ettől sokkal nagyobb számban nyilvánított balladáink is. De, Vargyas szavait idézve: „A gyűjtés nem mutatja ki a teljes elterjedést: rákérdezéssel minden faluban meg lehet találni az I—III. területen”, azaz a Dunántúlon (28), a Felvidéken (38) s az Alföldön (50), de Erdélyben is (15). 1976-ig 132 változatot tartottak számon (Vargyas).

Lehet, hogy csak a gyűjtői ráfigyelés eredményeképp, lehet, hogy „a búzatermő” Bácska, Bánát szakmai érdekeltségéből eredő nagyobb „kínálat” miatt, de az is lehet, hogy egyéb, a ballada életéből eredő okokból, a jugoszláviai magyar nyelvterületen 36 változatát jegyezték le, Kálmány 3 régi változatát nem számítva bele 1954 és 1976 között, zömmel a hetvenes évek első felében, s ennek jó része nem foglaltatik a fenti 132-ben.

A cséplőgépbe esett lány balladája mégsem számbeli megoszlása tükrében, hanem két egészen más szempontból hagy maga után elgondolkoztatót, tartósan, hogy az új meg új megismerések fényében változzanak az álláspontok, a vélemények, ha tán nem is mindig perdöntően és véglegesen megnyugtatóan, de egy hümmögésnyi megkérdőjelezés erejéig, valahogy egy 1976-ban elhangzott, más tárgyú beszélgetés két mondata szerint:

— Ezt te magad állítottad tíz évvel ezelőtt!

— (Vargyas:) Igen, de most tíz évvel okosabb vagyok.

Az egyik kétely műfaji jellegű: „Bár cselekménye van, sőt, halálesetet mond el, mégsem válik balladává. Bármennyire igyekeznek az énekesek lírai ötletekkel meghatóvá és hatásossá tenni, megmarad egyszerű halál-

eseti beszámolóknak” — írja Vargyas 1976-ban e balladához fűzött jegyzeteiben (*A magyar népballada és Európa*, II. 778. lap).

Tán meggyőződésből, tán a könyv „vízválasztó” jellege, az eddigi magyar balladatudatásban csúcst jelentő volta, tán a szerző felkészültsége, ballada-ügyben feltétlen tekintélyt kiváltó és jelentő anyagismerete hatására, ezt a nézetet alapállásban veszi át néhány vajdasági balladagyűjtő is (Penavin 1976, Kovács—Matijevics 1975, Katona—Lábadi 1980).

Ebből a hozzáállásból azonban valamiképpen kimaradt, hogy a ballada keletkezésekor (az 1880-as évek végén) a cséplőgép okozta halált a mezőgazdaság iparosításával kenyérféltésből, azaz osztályérdekekkel is fűtött világnézetből a vérremenésig ellenkező mezőgazdasági munkásság nagyon is valós társadalmi konfliktus áldozataként fogta fel, — valahogy úgy, mint Kádár Kata halálát néhány évszázaddal azelőtt. Akkor épp az emberi egyenjogúságot felejtani nem akaró, jobbágyosorba szorított szabad magyar.

A gép a városokból a sok száz éves, tradicionális életmód s az ebből táplálkozó világkép utolsó fellegvárába, a faluba, a búzaföldekbe is behatolva e világkép végének a kezdetét hozta, persze hogy koppányi ellenállások sorát váltva ki, s az összeroppanás, a „vagy megkeresztelkedés, vagy halál” elsimulási stádiumában most nem maradt a csataterén, csak „kitántorgott Amerikába másfélmillió emberünk”.

A ballada mindezt néhány változatában mondja is, néven nevezve: „Ennek is a masina a halála!”, másutt nem mondja, mert minek, hisz akinek szól, akinek füle van a meghallására, úgyis tudja, mi minden van a háta mögött; vagy más módszerrel, klasszikus építőelemet ütve alkalmassá az aktualitás kőműveskalapácsával a gyár okozta halál esetében, a gyárban égett tizenhárom magyar lány felett, a Halálratáncoltatott lány zárósortait idéző átokkal: „Verd meg, Isten, verd meg azt a jó édesanyát, Aki gyárba odaadja a lányát!”

A cséplőgép, a gyár ellenségszerepe azonban néhány évtized alatt megszűnt. Nem a balesetgyakoriság lett kevesebb, hanem a tömegek hozzáállása lett más. A balladai konfliktus lényege talaját veszítette, s az ezt tükröző sorok értelmetlenné válva koptak ki a balladából. A specifikus feszültség leföldelődött. De ez nem jelenti azt, hogy nem is volt.

(Vajon hány, milyen társadalmi feszültségeket hordozó és milyen művészi szintű, pogány isteneket, hitvallást, világnézetet dicsérő, gyászoló vagy idéző dalt, éneket nyelt el a feledés a megváltozott, kereszténnyé lett közösségi felfogás idegenné, kövessé vált, kiszáradt talaján? Sokak mérgere és bánatára nyilván nem mindjárt. És nyilván csak előbb néven nevezve, később zömmel csak feltranszponálással, azaz egyenes megfogalmazás nélkül.)

Ami a balladából e töltet nélkül megmaradt, a szó megszokott (meg-

kopott), hétköznapi (mai) értelmében vett tragédia csupán. „Nagy szerencsétlenség, borzalmas esemény” az idegen szavak szótára szerint. Tegyük hozzá: dalban elbeszélve. „Egyszerű haláleseti beszámoló” Vargyas szavai szerint. Tegyük hozzá, azért: szinte végig párbeszédre épített, drámai képek sora. Mint ahogy az a többi balladára jellemző. Meg tán azt is, hogy a nép egyszerű halálesetet nem szokott balladaformában énekelni. Csak rendkívülit. Mert alapfokon minden haláleset egyszerű. Némelyiket a körülmények teszik rendkívülivé, az életben maradottak számára. S a megéneklés oka az ezzel kapcsolatos állásfoglalás. Más kérdésnek látszik, hogy ez az állásfoglalás nem a fennálló, konvencionális, „hivatalos” nézetekhez simul. A betyárballadákban a nép „a közbiztonságot veszélyeztető”, rablások, erőszakoskodások, gyilkosságok sorát elkövető, hatalmaskodó, a saját, nem mindig igazságos törvényei szerint ítélkező betyár pártján áll emberileg, a büntetés okát tragédiaként könyvelve el. Láttam már közösséget, amely egy feleség-nyilkosság körül gyűrűző hullámverésben a gyilkosságot, egy elgondolkodó, csöndes „kihívta a sorsát maga ellen” megjegyzéssel, komor tragédiaként, a gyilkos férj pártján, vagy legalábbis azt felmentőleg fogta fel, valahogy mindkettőjüket a természetes, a biológiai, a szabadon virágozni akaró szerelem, a korlátokat nem tűrő életöröm vágya és a szabályokkal határolt társadalmi felépítmény, a házasság „kötelekes” intézménye közötti konfliktus áldozataként.

A ponyvaballadák gyilkosságtörténetei sem véletlenül születtek (és főleg terjedtek) valahol ott a század elején. Alakba öntésük művészi szintje (mert egyéni s abban is „vásári” megfogalmazásban rögzített) más lapra tartozik.

De mégsem ez az, ami érdemlegessé tenné a Farkas Julcsa balladájának újból való szavát tételét, hanem az eredetének a kérdése.

Az első hír a balladáról Kálmány Lajostól ered (*Szeged Népe*, III. kötet, Szeged vidéke népköltése, 1891. Szeged: 10. és 218. lap.).

Az Egyházaskérről (Verbica) (1891) közölt balladaszöveghez Kálmány a következő megjegyzést fűzi: „A színhelyhez, Zentához mentül közelebb hallja az ember e szerencsétlenséget dalolni, annál terjengősebben van előadva az esemény. Míg a távolban élő csak a feltűnőbb mozzanatokot méltatja figyelmére, addig a közelben a legkisebb részletekre is kiterjeszkednek, mivel nagyon az esemény hatása alatt élnek.”

Kálmány tehát zentai eredetűnek tartja.

E sorok írója 1977-ben (*Hallották-e hírét? Páztordalok, rabénekek, balladák*, Forum, 1977: 484. lap) Kálmány észrevételét a ballada esetleges vásári terjedésével (góc: a zentai vásárok) is magyarázhatónak vélte. Akkor azonban még nem tudta, hogy Kálmány lejegyzése volt az első az egész magyar nyelvterületen.

Tudom, lehet ez a véletlen műve is, azaz az akkor még frissen

alakuló ballada jelen lehetett máshol is, csak még nem jegyezték le. De ha valósna fogadjuk el a ballada többségében előforduló 1886. évet, amikor a szöveg szerint az esemény történt, és csak kicsit is elgondolkozunk Kálmány néprajzi adatközlés-ügyekben maximálisan szavahihető voltán (hisz semmi oka nem volt sem elhallgatásra, sem méltánytalan érdemszerzésre), akkor minden egyéb feltevésnél jóval hihetőbbnek látszik, hogy a ballada lejegyzésekor, azaz 5 évvel az esemény után, állításához konkrétabb bizonyítékai is voltak. Lehetek, hisz az eseményt követő év, azaz 1887. május elsejétől már Csókán káplánkodik, s ott is marad 1891 szeptemberéig, azaz az eseményhez időben és térben igen közel. Egy cseplőgépbe esett lány tragédiája pedig elég súlyos ahhoz, hogy hosszabb ideig foglalkoztassa a közvéleményt a Zentához 4 km-re eső szomszéd faluban is. Különösen olyan időkben, amikor a fent említett okokból a közösség erre érzelmi és anyagi okokból fokozottan volt fogékony, s egy olyan érzelmű káplán meg plébános számára, akinek több munkahelyét szociális problémák miatti kiállásaiért épp ezen a vidéken (Törökbecse, Magyarszentmárton, Csóka) nem önszántából kellett elhagynia, hanem — elűzték.

Ez elég oknak látszott ahhoz, hogy utánanézzünk, nem lehet-e fel valami adat, ami a fenti kérdést eldöntené.

A Zentai Történelmi Levéltár anyakönyveiben a kutatás semmi eredményt nem hozott. (Dobos János e téren nyújtott segítségét ezúttal is köszönöm.) Maradt tehát a szájhagyomány, amely más, azonos kori helyi balladák esetében is szolgált nyomra vezető adatokkal. (Piszár Pali balladája: a kocsmai virtuskodásból eredő gyilkosság 1891. nov. 16-ára virradóra történt; vagy a Gömör Istvánról szóló ballada, akit még életében sikerült szóra bírni magáról az eseményről, amelynek ideje szinte órára és pontos helye is meghatározható olyan részletekig, hogy hol és hogy feküdt a holttest. Ezerkilencszáztizenháromban. (Emberek, sorok, balladák, HITK, 1971, 7. f.)

Az érdeklődés tájoló jelleggel indult:

[Ozv. Kalmár Jánosné Gere Julianna (1895), Orompart, Zenta, 1980]

— Ángyi, ismeri-e azt a nótát arról a lányról, aki beleesett a dobba?

— Honnë ismerném! Má edanóni nem tunnám, de hogysis...?

Farkas Julcsa föllépett az asztagra,

Égyenëssen beleesett a dobba...

Még... hogy is...

Pista bácsi, szójjon lë a gépésznek,

Álíjja lë a nagy masinagépet,

De mire ja masinagép megállott...

Nem tudom mán. Valamikó sokat hallottam.

— Ki volt ez a Farkas Julcsa?

— Hát egy lán vót. Ott dógózott a gépné.

— Idevalósi volt?

— Nem. Nem idevalósi vót. Csak itt dógozott. De valahova léjjobb... Az adai, moholi fődekrú való vót, úgy emlíkszék, úgy monták akkó. De hogy ki lánnya vót... még...?

[Fia, Kalmár József (1921), Orompart, Zenta, 1980]:

— Ára léjjobb keresd tē azt! Én is úgy emlíkszék. Úgy beszéték no! Adai? Moholi? Környükükbeli? Tuggya fene, de ára léjjobb keresd!

[Farkas Ferenc (1901), Zenta, 1980]:

— Nem. Nem vót rokon. Mink visontai Farkasok vagyunk. Az még... Hogynē hallottam vóna az esetrú! Azt nem tudom pontosan, hogy milyen családbú vót, de azt hallottam, hogy áru délebbbrú gyütt. Két adai Farkas család újabb generációi szerint a családban az esemény híre ismeretlen.

Vajon „lírai ötletekkel meghatóvá és hatásossá tenni” igyekvés terméke, vagy valós részlet a sor: „Egyetlenegy lányomat sírba tenni”?

Bár nagynénje volt-e valakinek, akinek fia, lánya emlékezne rá?

Noha szinte biztosnak vehető volt, hogy a halál okát is feltüntető bejegyzést az akkor nem divatos „visszajelentés” után a születést, keresztelést jegyző anyakönyvvezető plébánián úgysem ejtették meg (legfeljebb hátha! a nem mindennapi eseményre való különös tekintettel), az Ada községi Anyakönyvi Hivatal régi könyveinek átnézését nem lehetett kihagyni. (Sóta Éva anyakönyvvezető segítségét ezúttal is köszönöm.)

A feltételezéshez hűen az 1886-os év körüli anyakönyvi bejegyzések semmilyen vonatkozásban nem szólnak Farkas Juliannáról. Ellenben: „Az adai r. k. plébánia-egyház által (?) kereszteltek anyakönyve 1866. március hó 6-tól 1872. december 31-ig” IX B jelzésű anyakönyvében, 143-as sorszámmal van egy figyelemreméltó adat, mely szerint Josephus Farkasnak és Elisabet Koósnak 1869. május 22-én lánya született, aki 23-án Julianna névre kereszteltetett.

Haláleset-visszajelentés nincs.

A többi anyakönyv nem szól Farkas Juliannáról, a ballada első lejegyzésétől számítva visszamenőleg.

Ez a Farkas Julcsa tehát az „ezérnyócsáznyócvanhatodik évben” 19 éves volt...

Vajon ő volt-e? — tétovázik a nevét őrző régi írás fölött az adatokat kijegyző toll. Akinek korai haláláról 100 év múlva is tudják a nótát nemcsak ezen a tájon, de „rákérdezéssel szinte minden faluban”, majdnem az egész magyar nyelvterületen.

Az adai változatok Farkas Józsit említenek apaként. Ezt az adatot ők nyilván jobban tudták...

Tudom, az adat így, haláleset-visszajelentés nélkül nem perdöntő. S ha ő volt, akkor már nyilván nem is lesz az.

Márpedig alighanem mégiscsak ő volt. A sok „kis” adat mellett ezt teszi még valószínűbbé az is, hogy a világnak ezen a táján azokban az

években a balladaszületés nem volt idegen. 1891-ben és 1913-ban Zentán bizonyíthatóan született ballada az ún. „helyi népballadák” kategóriából. Csak ezekben nem volt ott az a „miért”, amely abban a levegőben országos méretekben érdekessé, aktuálissá, közösségi üggyé tette volna őket. A két eseményt s a róluk szóló nótákat is.

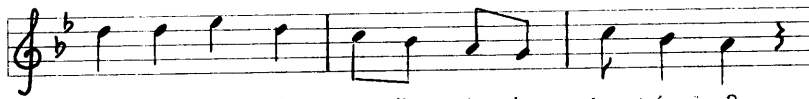
Ha úgy igaz, Farkas Julcsa halálának jövő nyáron lesz századik esztendeje.

EZERNYOLCSZÁZNYOLCVANHATNAK NYARÁBA

Nagy Mélykúti István (1895)

E-zer-nyolc-száz nyolc-van-hat-nak nya-rá-ba.

Mi tör-tént kint, a zén-ta-i ha-tár-ba?

Far-kas Jul-csa föl-mént a nagy asz-tag-ra,

Be-le-je-sött a nagy ma-si - na dob-ba.,

— Szaladjatok, szóljatok a gépésznek,
Álíjja lő a nagy masinagépet!
Mire a nagy masinagép lejállott,
Farkas Julcsa ízzé-porráé vállott.

Farkas Julcsát föltették a szekérre,
Elvitték a férfi orvos elébe,
Férfi orvos elfordult és azt mondta:
— Ennek csak a jóisten az orvossa.

— Gyerték, lányok, öltözzünk feketébe,
Vigyük el az édesapja elébe,
— Farkas Józsi, nyis' ki gyászos kapudat,
Itt hozzuk az egyetlenegy lányodat!

Farkas Józsi mikor eztet meglátta,
A két kezét a szívére rázárta:
— Jaj, istenem, hogy köllött ezt megérnem,
Egyetlenegy lányomat sírba tennem!

...
...

Né sírjatok, hagy szóljon a gyászharang
Maj mégsirat, egy páratlan vadgalamb.

Felsőhegy, 1972

